

Хворі суспільства стурбовані сьогочасними недугами, здорові – переживають перипетії минулого. Аби виправдати своє призначення, історики мають тренувати в суспільстві здатність пригадувати фізично загосні рани, але ментально й донині болісні травми, заподіяні у віддалені часи. Ця місія науки дає нам можливість оволодіти й оперувати цивілізованими інструментами передбачення катастроф, засобами виходу з них і подолання їхніх руйнівних наслідків, не втрачаючи при цьому почуття гідності й честі, не відмовляючись від нашого минулого, яким би складним і суперечливим воно не було.

Можливо, саме це дозволить нам без остраху дивитися в майбутнє?

Список використаної літератури

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. / І. Білас. – К., 1994. – Кн. 1. – С. 138–154.
2. Боярчук П. На Сибір і додому / П. Боярчук // Волинь. – 1993. – 27 квіт.
3. Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь / Г. Ф. Кривошеев и др. – М., 2009. – С. 80.
4. Дзьобак В. Тарас Боровець і «Поліська Січ» / В. Дзьобак // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1944. – № 1. – С. 124–139; 1995. – № 1–2. – С. 39–59.
5. Дмитрів Г. Проти хвиль: Спогади лікаря / Г. Дмитрів. – Б. м., 1964. – С. 146.
6. Зашкільняк Л. Історія Польщі / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів, 2002. – С. 478–479.
7. Ілюшин І. І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. / І. І. Ілюшин. – К., 2003. – С. 91.
8. Історія Волині з найдавніших часів до наших днів. – Львів, 1988. – С. 115.
9. Кучерепа М. Волинь: 1919–1941 рр. / М. Кучерепа, В. Вісин. – Луцьк, 2005. – С. 123.
10. Поліщук В. Гірка правда: Злочинність ОУН–УПА (Сповідь українця) / В. Поліщук. – Донецьк, 1996. – С. 244–245.
11. ЦАМО РФ, ф. 229, оп. 213, спр. 25, арк. 478.
12. Червоний прапор. – 1940. – 5 верес.

Микола Кучерепа

Суспільні трансформації на Волині у 1939–1941 рр.

У статті на основі аналізу архівних та інших джерел висвітлено проблеми суспільних трансформацій на Волині в 1939–1941 рр., установлення та функціонування радянської суспільно-політичної та економічної моделі в краї. Проаналізовано заходи, що сприяли швидкому впровадженню радянської системи. Зроблено висновки про те, що включення Волинської області до складу УРСР було подією великої історичної ваги, уперше за багато століть українці з'єдналися у межах однієї державної структури. Проте через свою обмежену тривалість це насильне об'єднання не викликало глибоких змін ні в краї, ні в радянській Україні.

Ключові слова: Волинь, Друга світова війна, Західна Україна, НКВС, ОУН, радянська, репресії, СРСР, суспільні трансформації, територіальні зміни, Червона армія.

Кучерепа Николай. Общественные трансформации на Волини в 1939–1941 гг. В статье на основе анализа архивных и других источников рассматриваются проблемы общественных трансформаций на Волине в 1939–1941 гг., установление и функционирование советской общественно-политической и экономической модели в крае. Анализируются мероприятия, содействующие внедрению советской системы. Сделан вывод о том, что включение Волинской области в состав УССР было событием большой исторической важности, впервые за много веков украинцы объединились в границах одной государственной структуры. Но кратковременность такого объединения не привело к глубоким изменениям в волинском регионе.

Ключевые слова: Волинь, Вторая мировая война, Западная Украина, НКВД, ОУН, советизация, репрессии, СССР, общественные трансформации, территориальные изменения, Красная армия.

Kucherepa Mykola. Social Transformation in Volyn Region in the Years 1939–1941. In this article based on analysis of archival and other sources problems of social transformation in the Volyn region in 1939–1941, the establishment and functioning of the Soviet social-political and economic model in the province are addresses. The events are analysed which contributed to the implementation of the Soviet system. We make a conclusion that incorporation of the Volyn region into the USSR was an event of great historical importance, for the first time in many

centuries Ukrainians were united in frames of one state. However, the brevity of this association did not lead to profound changes in the Volyn region.

Key words: Volyn, the Second World War, Western Ukraine, the Red Army, the NKVD, social transformation, OUN, repression, sovietization, the Soviet Union, the territorial changes.

Постановка наукової проблеми та її значення. Проголошення незалежності України значно активізувало інтерес до вивчення вітчизняної історії. Збільшується кількість досліджень, присвячених найрізноманітнішим проблемам української історії. Завдяки їм руйнується чимало усталених уявлень про наше минуле. Проте й сьогодні серйозне наукове розроблення багатьох проблем новітньої вітчизняної історії ще потребують глибокого вивчення. Відповіді на принципові питання і сьогодні половинчасті. Водночас нині, коли є можливість всебічно дослідити історію України, особливо актуальне вивчення історичної долі її окремих регіонів, які в минулому часто ставали об'єктом зазіхань сусідніх держав, тривалий час входили до їх складу, що й визначило їхню особливість. Це стосується і вивчення історії Волині. Незважаючи на обширну історіографію подій 1939–1941 рр. в Західній Україні, необхідним є якісно новий підхід до проблеми суспільних трансформацій у краї в 1939–1941 рр., зумовлений новими можливостями для об'єктивного аналізу запровадження радянської суспільно-політичної моделі в регіоні в результаті його приєднання до СРСР та для зіставлення різних, часто протилежних, оцінок цього процесу.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. 1939 р. Західна Україна, у тому числі й Волинь, опинилися в епіцентрі міжнародної політики. Українці Польщі, позбавлені реального права самостійно вирішувати свою долю, стали заручниками політичної гри, яку вели Німеччина, СРСР, Велика Британія, Франція, Італія та інші великі держави. Серед них найбільшу зацікавленість в українській проблемі проявляли нацистська Німеччина й більшовицький СРСР. Фюрер намагався розширити «життєвий простір», а Сталін намагався використати «українську карту» як один із дієвих засобів експорту комуністичної революції. СРСР і Німеччина, зацікавлені в ревізії Версальської системи, урахувавши перебування українських етнічних територій у складі Польщі й нерівноправне становище українців у цій державі, намагалися чинити тиск на Варшаву.

Усе це відбувалося тоді, коли над Польщею нависла смертельна небезпека. Так, 11 квітня 1939 р. Гітлер підписав план стратегічної операції «Вайс» – нападу на Польщу не пізніше 1 вересня того ж року. Однак він ризикував опинитися в стані війни на два фронти – на Заході з Англією і Францією, а на Сході – із СРСР. Тому він шукав шляхів до порозуміння з Радянським Союзом. Дипломатична гра завершилася підписанням 23 серпня 1939 р. у Москві двох доленосних документів: радянсько-німецького договору про ненапад і таємного додаткового протоколу до нього про розмежування сфер впливу. У такий спосіб одночасно було визначено й долю Польщі, і долю західних українців, причому вже вкотре, без їхньої згоди та участі.

Московські угоди безпосередньо стосувалися Волині. Зокрема, пункт 2 таємного додаткового протоколу визначив розмежування сфер впливу СРСР і Німеччини. У ньому записано: «У випадку територіальне-політичної перебудови областей, які входять до складу Польської держави, кордон сфер інтересів Німеччини і СРСР буде приблизно проходити по лінії рік Нарев, Вісла і Сан. Питання, чи є бажання в обопільних інтересах збереження незалежної Польської держави і якими будуть кордони цієї держави, може бути з'ясоване тільки впродовж подальшого політичного розвитку. У будь-якому випадку, обидва уряди будуть вирішувати це питання в порядку дружньої обопільної згоди» [17].

Про політику СРСР і Німеччини напередодні та на початку Другої світової війни радянські історики написали тисячі книг, сотні тисяч публіцистичних і наукових статей. Їхні автори були апологетами офіційної більшовицької зовнішньополітичної ідеології та практики. Вони стверджували, що підписання Радянським Союзом договору про ненапад із Німеччиною було виправданим кроком з огляду на тогочасні міжнародні обставини, аргументуючи це тим, що пакт дав змогу «відсунути війну», зміцнити обороноздатність СРСР, а впродовж 1939–1941 рр. залишатися осторонь від імперіалістичної бойні. Насправді жоден із цих аргументів не витримує критики, оскільки не підтверджується ні фактами, ні документами, ні справжнім розвитком подій.

Декілька років тому в Центрі збереження історико-документальних колекцій Російської Федерації віднайдено текст виступу Сталіна перед членами Політбюро ЦК ВКП(б) 19 серпня 1939 р., у

якому він виклав свої міркування щодо подальшого зовнішньополітичного курсу. Найвищому партійному керівництву він повідомив таке: «Питання миру чи війни вступає в критичну для нас фазу. Якщо ми укладемо договір про взаємодопомогу з Францією і Великобританією, Німеччина відмовляється від Польщі... війна буде відвернена... Якщо ми приймемо пропозицію Німеччини про укладення з нею пакту про ненапад, вона, безперечно, нападе на Польщу, і втручання Франції і Англії у цю війну стане неминучим. Західна Європа буде піддана серйозним хвилюванням і безпорядкам. В цих умовах у нас буде багато шансів залишитися осторонь від конфлікту, і ми зможемо сподіватися на наш вигідний вступ у війну... Ми повинні прийняти німецьку пропозицію і ввічливо відіслати назад англо-французьку місію. Першою перевагою, яку ми отримуємо, буде знищення Польщі до самих підступів до Варшави, включаючи українську Галичину... Дотримуючись нейтралітету і очікуючи свого часу, СРСР буде надавати допомогу нинішній Німеччині. В інтересах СРСР, щоб війна розпочалася між Райхом і капіталістичним англо-французьким блоком. Потрібно зробити все, щоб ця війна тривала якнайдовше з метою виснаження обох сторін» [15]. Цей виступ Сталіна, за слушним висловом академіка Ю. Афанасьєва, «не залишив жодних сумнівів щодо агресивних намірів радянського керівництва та його прямої участі в розв'язанні Другої світової війни» [6]. Отже, радянсько-німецькі домовленості 23 серпня 1939 р. є фактичною змовою Сталіна з Гітлером щодо поділу Європи, а відтак і початку нової світової війни.

Якщо тлумачити зміст протоколів із погляду міжнародного права, то це була нічим не прикрита агресія проти суверенної держави Польща, по суті, четвертий її поділ, цього разу між більшовицькою імперією та нацистською Німеччиною. Радянське керівництво своїми діями порушило низку міжнародних документів: Пакт Ліги націй, антивоєнний трактат 1928 р., Лондонську конвенцію про визначення агресії 1933-го, а також розтоптало всі угоди між СРСР і Польщею: Ризький мирний договір 1921 р., Договір про ненапад 1932 р., продовжений у 1938-му до 1945 р.

31 серпня 1939 р. народний комісар закордонних справ Радянського Союзу В'ячеслав Молотов, виступаючи на IV позачерговій сесії Верховної Ради СРСР, присвяченій ратифікації радянсько-німецького договору про ненапад, сказав: «Вчора ще фашисти Німеччини проводили щодо СРСР ворожу нам зовнішню політику. Так, вчора ще в галузі зовнішніх відносин ми були ворогами. Сьогодні, однак, становище змінилося і ми перестали бути ворогами». Наступного дня з доповіддю про ратифікацію зазначеного договору в рейхстазі виступив Гітлер. Він заявив, що може приєднатися до кожного слова радянського наркома [12].

1 вересня 1939 р. німецька армія увірвалася у Польщу, розпочавши проти неї воєнні дії. Слід зауважити, що в польському війську на початку війни українці, серед них і волиняни, становили 10–15 % її особового складу. Війна для українців розпочалася 1 вересня. У рядах польського війська вони чинили опір нацистським нападникам. Незважаючи на масовий героїзм польських вояків, німецькі війська просувалися територією Польщі на схід дуже швидко. Невдовзі вони з'явилися і на українських землях. Так, уже в середині вересня Луцьк бомбардувала німецька авіація [1]. Передові частини вермахту підійшли до Львова, Володимира-Волинського, Устилуга та інших західноукраїнських міст.

Реалізуючи зафіксовану в протоколі домовленість про поділ території Польської держави, Сталін санкціонував зайняття Червоною армією Західної України. 17 вересня Червона армія перейшла радянсько-польський кордон, і вже 23 вересня вона зайняла всю територію Волині.

Вступаючи на західноукраїнські землі, радянська влада розраховувала на підняття тут українським населенням збройного повстання. Так, у листівках-відозвах командувача Українського фронту С. Тимошенка від 17 вересня 1939 р., що розкидалася з літаків над територією західноукраїнських земель, йшлося: «Зброєю, косами, вилами і сокирами бий вічних ворогів – польських панів» [7]. У відозві військової ради цього ж фронту до трудящих Західної України, яка публікувалась у газетах 17 вересня, писали: «Годі терпіти голод і злидні, національне безправ'я і пригнічення! Годі носити на своїх згорблених плечах польських панів... Забирайте в свої руки панську землю, випаси, луки, вигони! Скидайте владу поміщиків, беріть владу в свої руки, вирішуйте самі свою долю!» [18]. Проте, як відомо, безпосередній заклик більшовиків та намагання німців підняти західноукраїнське суспільство на повстання залишилися не зреалізованими. Значною мірою від передчасного виступу маси зупинила Організація українських націоналістів. Загальнонародне повстання, яке планувала ОУН раніше, було відкладене через хиткість ситуації та можливі великі недоцільні втрати.

Блискавичне захоплення краю спричинило виникнення цілком нової суспільно-політичної ситуації в регіоні. Прихід радянських військ волиняни зустріли по-різному. Частина населення зустріла їх із національними синьо-жовтими прапорами, квітами, уважаючи прихід Червоної армії визволенням з-під гніту польської держави. Це було і великим святом, і водночас сподіванням на кращу долю. Волиняни мали надію, що визволителі принесуть до їхнього краю справедливий правопорядок, повагу до місцевих звичаїв. Але чимало людей зустрічали «визволителів» із недовірою, сумнівом, а то й просто вороже. Вони добре розуміли, що несе для народу Червона армія під гаслами визволення. Річ у тім, що волинянам було добре відомо про голод 1932–1933 рр., масові репресії, важке матеріальне становище радянських українців, русифікацію та інші негативні явища, про які розповідали за польських часів газети та втікачі з «радянського раю».

Прийшов час підбивати підсумки війни. 22 вересня було проведено спільні паради німецьких і радянських військ на честь перемоги над польською державою. 6 жовтня Гітлер, виступаючи з півторагодинною промовою в німецькому рейхстазі, сказав, що впродовж двох тижнів припинила своє існування держава з 36-мільйонним населенням і армією понад 50 дивізій. Німецька армія втратила за цей час 10 572 особи вбитими. Усі польські армії було розгромлено. 694 тис. осіб взято в полон [13]. Далі в цій же промові Гітлер зупинився на питанні про радянсько-німецьке співробітництво. «На сході Європи, – заявив фюрер, – зусиллями Німеччини і Росії встановився спокій і мир. Інтереси Німеччини і Росії тут повністю збігаються» [13].

Підсумки війни підбивав і Радянський Союз. Виступаючи 31 жовтня 1939 р. на сесії Верховної ради СРСР, нарком В. Молотов, вихваляючи спільну перемогу над Польщею, сказав: «Виявилось достатньо короткого удару по Польщі з боку німецької армії, а потім Червоної армії, щоб нічого не залишилось від цього потворного дітища Версальського договору» [14]. Українським фронтом, згідно з польськими джерелами, було інтерновано 230–250 тис. вояків польської армії, у тому числі від 10 до 15 тис. офіцерів [19].

Після успішного розгрому Польщі в Москві 28 вересня було підписано договір про дружбу та кордони між СРСР і Німеччиною, який визначив кордон між цими державами по так званій «лінії Керзона». Більшість західноукраїнських земель контролював СРСР. Це було логічним наслідком підступної політики, яку вели напередодні Другої світової війни два тирани, споріднені духом, ідеологією та методами розділу світу.

Ці територіальні зміни серйозно вплинули на українське політичне життя. Вкрай негативно до цих змін поставились українські націоналісти. Газета «Українське слово», що видавалася в Парижі, у числі за 24 вересня 1939 р. гостро критикувала політику Німеччини, розцінюючи її як політику, основу на цинізмі, віроломстві, брехні та зловживанні чужим довір'ям [9]. Трохи пізніше газета «Тризуб» (Париж) писала: «Ми мусимо ясно розуміти, що перемога Сталіна–Гітлера – це кінець всім ще нині вільним та незалежним державам, це зміцнення тих кайданів, у які заковано наш народ» [16].

На новоприєднаних землях негайно розпочалися перетворення, що мали форсовано трансформувати політичний, соціально-економічний лад, який тут існував, у лад, що утвердився на всій території СРСР. Процес, який стисло можна визначити терміном «радянізація», охопив усі сфери життя населення Західної України, у тому числі й Волинь. Звісно, що цей процес по-різному сприймали мешканці краю. З одного боку, він знаходив підтримку, з іншого – супроводжувався загостренням політичної боротьби.

Завершення військової кампанії на цих землях на зламі вересня–жовтня 1939 р. висунуло на перший план питання нової державної належності та суспільно-політичного устрою територій, зайнятих Червоною армією. Якими ж були наміри радянського керівництва? По-перше, слід було ліквідувати систему польських державних інституцій; по-друге, формувати органи нової влади. Згортання елементів громадянського суспільства на Волині проявлялося передовсім у ліквідації багатопартійності, існування якої, бодай в урізаному вигляді, допуслав авторитарний режим довоєнної Польщі.

На основі вже наявних досліджень можна стверджувати, що основна причина зміни суспільного ладу в Західній Україні – не внутрішня, як доказувала радянська історіографія, а зовнішній фактор – політика керівництва СРСР, спрямована на приєднання регіону до Радянського Союзу. Шляхом активної «радянізації» планувалося відтіснити «старе» (звичаї, релігію, організацію праці, суспільні структури, лідерів та ін.) і ствердити «нове» з метою «органічного» приєднання цього регіону до складу СРСР.

Із перших днів приходу Червоної армії на територію Волині всі функції державної влади здійснювали тимчасові управління та волосні й селянські комітети. Верхні щаблі ієрархії – обласні (воєводські), міські, повітові тимчасові управління – комплектувалися прибулими зі сходу партійними та радянськими працівниками. Для заповнення численних вакансій ЦК ВКП(б) наказав зібрати в радянській Україні 2000 партійних та комсомольських працівників.

Нормалізувати обстановку після вересневої розгубленості новій владі вдалося досить швидко. Запроваджувалася комендантська година. Під загрозою покарання вимагалось здати зброю, заборонялося змінювати місце проживання, давати притулок стороннім особам. Починаючи з кінця вересня 1939 р., в усіх містах Західної України створювалася озброєна робітнича гвардія з підпорядкуванням її тимчасовим управлінням, а по селах – озброєні сільські дружини, які підпорядковувалися селянським комітетам. Ці підрозділи поряд із забезпеченням порядку в містах і селах запобігали пограбуванням, охороняли склади, установи, залізничні станції. Робітнича гвардія одночасно виконувала функції судів, виявляла й вилучала зброю, вилучувала офіцерів польської армії, колишніх поліцаїв, осадників та інших ворогів нового порядку. Тимчасові органи влади, маючи у своєму розпорядженні озброєні робітничі загони й сільські дружини, повністю взяли владу до своїх рук.

Проте тимчасові органи влади не могли розв'язати питання про державну владу й суспільний лад. Ці корінні життєві питання міг розв'язати лише представницький орган народної влади, обраний усім населенням Західної України шляхом загальних, рівних і прямих виборів. Для цього потрібно було скликати Народні збори Західної України, які б розв'язали питання про суть і форму влади. 7 жовтня було опубліковано «Положення про вибори до Українських Народних Зборів Західної України». У цей же день опубліковані постанови Львівського, Луцького, Тернопільського та Станіславського комітетів про початок підготовки до виборів, які призначалися на 22 жовтня 1939 р.

Агітаційно-пропагандистські бригади роз'яснювали населенню «Положення про вибори до Українських Народних Зборів Західної України», намагалися переконати волинців у демократичності радянської виборчої системи. І справді, порівняно з польськими законами, вибори до Народних зборів значно вигравали за формою. Так, згідно зі статтею 1 згаданого «Положення», вибори проводилися «на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні», а виборчі права отримували всі «... громадяни Західної України, які досягли 18 років, незалежно від расової і національної приналежності, віросповідання, освітнього цензу, осідлості, соціального походження, майнового стану та минулої діяльності» [8]. Простим людям важко було розібратися в змісті «Положення» і реальному стані речей.

Більшовицька партія, щоб забезпечити собі перемогу на виборах, провела ретельний відбір кандидатів у депутати. До того ж вибори проходили на безальтернативній основі, у час, коли вже було заборонено діяльність усіх політичних партій, закрито всі українські культурно-освітні та громадські організації. Над пресою встановлювалася жорстка комуністична цензура. Багатьох активних діячів національно-визвольного руху заарештували, а деякі з них змушені були емігрувати.

Проте не все йшло так гладко, як того хотіла нова влада. Члени ОУН, які продовжували діяти в підпіллі, розгорнули контрагітацію, перешкоджали проведенню передвиборчої кампанії. А тому під час виборів у села вводили військові гарнізони, за їхнім ходом стежили чекісти. У результаті на Волині за висунутих кандидатів проголосувало 90,6 % виборців. Крім того, близько 22 000 бюлетенів було визнано недійсними [11].

Частина депутатів, незважаючи на старанну фільтрацію та підготовку, виявилася не такою вже слухняною, як цього хотілося прийдешній владі. У час проведення Народних зборів до Львова було стягнуто додаткові загони міліції, у підвищену готовність приведено війська. Лідер українських комуністів М. Хрущов та командувач Українського фронту С. Тимошенко твердою рукою проводили лінію партії.

26–28 жовтня 1939 р. Народні збори затвердили низку документів. Найголовнішими серед них були: Декларації про встановлення радянської влади в Західній Україні і про входження Західної України до складу Української РСР. Одночасно з першими двома документами було прийнято Декларацію про націоналізацію банків та великих промислових підприємств, поміщицьких та монастирських земель.

Маючи легітимну основу, радянська влада доклала всіх зусиль для невідкладного впровадження рішень Народних зборів у життя. Так, 4 грудня 1939 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ про утворення Волинської області, до складу якої ввійшли шість повітів колишніх Волинського

й Поліського воєводства. У січні 1940 р. було проведено новий адміністративний поділ. Область поділено на тридцять районів.

Прикриваючися волевиявленням усього народу, нова влада негайно розпочала перетворення, що мали змінити соціально-економічний лад, який тут існував, і встановити такий лад, що утвердився на всій території СРСР. В економіці процес перетворень торкався головно відносин власності, щоб зробити її державною або кооперативною, підпорядкованою цілковитому контролю державних органів. Найбільш складним було завдання перебудови аграрного сектору – провідного в місцевій економіці. На першому етапі аграрної реформи було націоналізовано поміщицькі, церковні, монастирські, осадницькі й інші землеволодіння та перерозподілено їх між колгоспами, радгоспами та безземельними селянами. Після цього короткого етапу почалось об'єднання одноосібних селянських господарств у колективні. Головним стимулом колективізації були не реальні переваги колгоспів, а нав'язлива пропаганда, яка супроводжувалася адміністративним, економічним, політичним примусом, репресіями відносно одноосібного селянства. Це, природно, викликало не лише незадоволення, а й опір місцевого населення. Щоб подолати масовий опір заходам радянської влади, на селі акцентувалося на розколі селянства, передовсім за національною і релігійною належністю. Волинське село того періоду щодо національного складу було надзвичайно строкатим: українці, поляки, євреї (за тогочасним дискурсом – жиди), німці, чехи та ін. Зрозуміло, що заможна верства селянства (куркулі) становила невеликий відсоток. Передусім вістря боротьби спрямовувалося проти привілейованої частини сільських мешканців колишньої польської держави – осадників. Ненависть українського селянства і до польського поміщицького двору, євреїв-лихварів, німців-колоністів, і до осадників-поляків використовувалася для подолання й недопущення організованого опору радянській владі. Незважаючи на радикальні заходи нової влади, колективні форми власності охопили до червня 1941 р. трохи більше 10-ї частини виробників. Основним виробником сільськогосподарської продукції були не економічно слабкі колгоспи, а одноосібні господарства.

Промисловість Волинської області відразу через націоналізацію переводили на державні рейки й передавали у володіння командно-партійному адміністративному апаратові. Радянська влада, проводячи корінну структурну перебудову та змінюючи відносини власності на свою користь, водночас розпочала запізнілу модернізацію промисловості краю, яка включалася у загальносоюзний комплекс і тисячами виробничих та технологічних процесів прив'язувалася до імперської економіки. Дрібних товаровиробників фактично примусово об'єднали в неефективні промислові артілі.

Насадження радянських методів управління викликало появу таких явищ, яких за попереднього суспільного укладу тут не знали. Це передовсім – марнотратство і приписки, низька ефективність виробництва. На націоналізованих підприємствах низькою була продуктивність праці. Досить часто через нерозпорядливість керівників простоювало обладнання. Характерний для радянської економіки переважаючий розвиток важкої індустрії призвів до скорочення виробництва товарів народного споживання. Ліквідація дрібного виробництва зруйнувала традиційну інфраструктуру, спричинила споживчий голод на ринку і призвела до зниження життєвого рівня населення.

Швидкому впровадженню радянської системи сприяли заходи, що здійснила радянська влада: розв'язання територіальних проблем і усунення зі владних структур польського елементу в регіоні; державна політика українізації (яка пізніше набере виразного русифікаторського обличчя); деполонізація освіти; ліквідація безробіття; упровадження безкоштовного медичного обслуговування. Такі заходи, безумовно, схвально сприймало населення.

Тоталітарний режим намагався повністю підпорядкувати своєму контролю і духовне життя волинян. Важливе значення мали поширення та пропаганда в регіоні досягнень СРСР у галузі загальної освіти населення. Радянська влада, переслідуючи свої цілі, зробила загальнодоступним отримання знань. Розвиток шкільництва став державною справою. Не лише діти, а й доросле населення заохочувалося до самоосвіти. Держава вклала великі кошти в розвиток матеріальної бази початкової, середньої та вищої школи. Українська мова стала основною в навчальних закладах. Водночас, радянський режим нав'язав свою масову форму освіти, відкинувши регіональні й національні особливості. На основі державних програм, упровадження заідеологізованих підручників і посібників було здійснено уніфікацію освіти. Провідним елементом у народній освіті в той період став величезний загін учителів, відряджених на захід зі східних областей.

Ідеологічний тиск і організаційний контроль – головні складники ставлення влади до діячів культури. Намагання підпорядкувати духовне життя впливом однієї ідеології збіднювало культурні процеси й піддало їх тотальному контролю. Одноманітність душила культуру, стримувала її розви-

ток. Загальносоюзні (інтернаціональні) елементи культури ставилися вище від національних і регіональних. Розпочався жорсткий атеїстичний тиск на населення, яке залишалося глибоко віруючим. Допущено грубі порушення в стосунках з релігією і духовенством, у ставленні до віри та служителів культу. Церковну земельну власність ліквідовано; відокремлення церкви від держави призвело до ліквідації викладання релігії в школах. Православну церкву підпорядковано Московському патріархату.

Для захисту насадженої більшовицької державності та тотального контролю за населенням в області було створено радянську репресивно-каральну систему – НКВС. Маючи величезний досвід боротьби з «ворогами народу», відомство Берії почало, в буквальному розумінні цього слова, масово розправлятися з т. зв. буржуазними націоналістами, всіма тими, хто не сприймав радянського способу життя. Можна без перебільшення стверджувати, що вересень 1939 р. приніс жителям волинського краю тяжкі випробування. Почалися масові депортації жителів у східні райони СРСР, у гулагівські табори та поселення, де люди зазнали поневірянь, знущань та мук, потерпаючи від голоду, холоду, варварського поводження беріївських опричників. Висилалися всі, хто «в майбутньому міг би чинити опір» новим властям. У нелояльності підозрювали людей, які володіли власністю, мали освіту, які перебралися через кордон, щоб насолодитися «щасливим життям при советах».

Самоправство, беззаконня, сваволя органів НКВС, партійних, радянських працівників викликали масове незадоволення місцевого населення, яке часто піднімалося проти насильницького «розкуркулення», вилучення майна, вивезення безневинних людей у Сибір, Казахстан, Середню Азію. Боротьбу з новим режимом очолила Організація українських націоналістів. Боротися їй з більшовицькою владою було набагато важче, ніж з польською. Хоча рух українських націоналістів і мав переважно екстремістський характер, він відображав негативне ставлення населення до радянської влади та прагнення до незалежної Української держави.

Особливо жорстоко НКВС громив ОУН. Окремі її групи змушені були перейти в глибоке підпілля і звідти не припиняти боротьби, навіть збройної. Так, 21 квітня 1941 р. на полях між селами Буків Луцького та Іванчині Рожищенського районів група енкаведистів о десятій годині ранку оточила будинок Костянтина Новосада, де під клунею було добре обладнано й законспіровано криївку-схрон. Між енкаведистами й оунівцями зав'язався жорстокий бій, який тривав до дванадцятої години ночі. Оунівці знищили гранатою кулемет, поранили декількох енкаведистів. На допомогу чекістам прибули з Луцька два броньовики. У бою загинув Лаврентій Рак, а іншим вдалося вийти через болото і зникнути. За кілька днів утікачі зуміли перебраться на хутір у с. Княгінок-Фальків, де їх застала війна [10].

Потрібно зазначити, що будь-які прояви українського національного життя наштовхувалися на енергійну протидію НКВС. Із установленням на Західній Україні червоного тоталітарного режиму розпочався нечуваний терор проти мирного населення. Більшовики на Волині широко використовували всі уже добре відомі й перевірені засоби та методи переслідування: «ухвали селянських комітетів» про притягнення до кримінальної відповідальності окремих осіб, накладання непосильних податків, «розкуркулення», арешти й депортації.

Коли не вистачало доказів, то НКВС фальсифікував справи, видумував неіснуючі організації. Так, восени 1940 р. він сфальсифікував справу т. зв. української контрреволюційної повстанської організації, яка діяла на території Прикарпатського й Локачинського районів. Головним її завданням нібито було повалення збройним шляхом Радянської влади та утворення Української самостійної держави на території УРСР.

Члени цієї «організації» звинувачувалися також у проведенні спеціальних військових занять із членами ОУН, придбанні зброї та медикаментів, здійсненні терористичних актів проти радянсько-партійно-комсомольського активу та ще в багатьох інших гріхах. Усього за цією справою було заарештовано 30 осіб. Судова колегія з кримінальних справ Волинського обласного суду, розглянувши у Володимирі-Волинському 10–13 листопада 1940 р. справу, засудила 13 членів цієї неіснуючої організації, як «ворогів народу», до розстрілу [4].

Репресивна машина набирала обертів. Наприкінці 1940 – на початку 1941 р. було заарештовано групу із 15 жителів села Княгинінок, Ольшани, Сирники, Німецьке, які також звинувачувались у належності до ОУН і в організації збройного повстання проти радянської влади. 21 квітня 1941 р. Військовий Трибунал 5 Армії Київського особливого військового округу, розглянувши їх справу в закритому судовому засіданні в Луцьку, на основі ст. 54-2 Кримінального Кодексу УРСР виніс смертний вирок Івану Корольчуку (1912 р. н.), Миколі Пацюку (1918 р. н.), Миколі Наумчику (1915 р. н.),

Олександрові Пивоварчуку (1921 р. н.), Петрові Степанку (1912 р. н.), Олександрові Приступі (1906 р. н.), Володимирові Кондратюку (1911 р. н.), Івану Якимчуку (1921 р. н.) [5]. Інші отримали від 5 до 10 років ув'язнення в сталінських таборах.

Подібні справи 1940 р. почастишали. Зокрема, чекістами було «розкрито контрреволюційну повстансько-терористичну організацію» в селі Верхи Камінь-Каширського району. Під слідством опинились українці Микола й Павло Ковальчуки, Федір Муха, Василь Марчук та місцевий учитель Стефан Щепан (за національністю – поляк). Їм було пред'явлено стандартне звинувачення в підготовці збройного повстання та створення самостійної Української націоналістичної буржуазної держави. Але враховуючи, що до цієї організації був причетний поляк, чекісти записали їм ще одне звинувачення – боротьбу за відновлення колишньої Польської держави. 24 травня 1941 р. Військовий трибунал 5 Армії Київського особливого військового округу в закритому судовому засіданні в м. Ковелі чотирьох «керівників» цієї організації засудив до смертної кари [3]. Потрібно зазначити, що всі згадані вище особи нині реабілітовані як такі, у чиїх діях не було складу злочину.

НКВС арештовував навіть неповнолітніх. Так, наприклад, підлітків с. Воротнів тодішнього Теремнівського району в липні 1940 р. було заарештовано НКВС за те, що ще при польській владі зорганізували товариство любителів природи, яке вони називали «Українське товариство “Гніздо”». Справді, 1938 р. 14–15-літні підлітки Григорій Струсь, Павло Степанюк, Василь Личко, Володимир Грицовник, Петро Мажара, Петро Міщук зорганізували товариство, яке нагадувало гайдарівську організацію «Тимур і його команда» або польське «Товариство, що жує кіт» (віконну замазку). Хлопці навіть виготовили собі круглу печатку. Ніякої програми чи статуту в них не було. Підлітки лікували птахів, подорожували лісом. Подумки вони «воювали» разом із запорізькими козаками проти турків і татар, «громили» польських панів. Від політичного життя підлітки були далекі.

Після вступу Червоної армії «Товариство» розпалося. Проте, довідавшись про попередню «бурхливу» діяльність підлітків, чекісти почали ліпити справу. 29 липня 1940 р. всі юнаки були заарештовані.

Ось як описує свій арешт і допити Петро Міщук: «Вранці 29 липня 1940 року я був розбуджений різким окриком «Руки вгору! Не ворущись!» Під самим носом побачив дуло нагана, а подальше із десяток націлених на мене гвинтівок... Мене стали допитувати про те, де знаходиться зброя. Зброї не було і не могло бути, але НКВС хоч вроди, але дай. Били нещадно. Так може бити лише озвіріла людина. Перевернули і перерили всю стодолу. Доволі повозившись із обшуком і зі мною, вони повели мене до сільради. Там впритул приступили до допиту, тобто один бив у живіт, намагаючись попасти у сонячне сплетіння, другий – у правий бік, третій – тягнув за волосся, відтягуючи голову і ребром долоні бив по шиї. Допитують, кого я знаю із членів ОУН і де я заховав 40 гвинтівок і 2 кулемети. Не пам'ятаю скільки разів я приходив до тьми від холодної води, яку лили мені в лице з відра і знову – розкажуй, де заховав зброю і кого знаєш з ОУН... Після цього мене покладали в автомобіль, де вже знаходились мої товариші і повезли до Луцька... Через три доби я сидів у кабінеті слідчого. Після вмовлянь зізнатися в моїй контрреволюційній діяльності мені задали питання: “Розкажіть як, де, коли і при яких обставинах ви були завербовані в контрреволюційну, повстанську, фашистську, петлюрівську організацію ОУН?” Такого не було і я відповів, що мене ніхто ніколи не вербував. Знову пішли в дію кулаки, ноги, навіть гумова палиця польського поліцає. Так три доби...

Одного разу вночі, після моєї відповіді може вже у сотий раз, що мене ніхто не вербував і що я не був членом ОУН, слідчий сказав: “Не зізнаєшся! Зараз розстріляємо тебе як собаку!” Посадили в критий автомобіль, вивезли на околицю міста, на якесь кладовище. Поставили мене спиною до свіжовиритої ями. Шестеро стояли з гвинтівками, мій слідчий з пістолетом. “Ну як, зізнаєшся? Інакше – смерть!” Я тремтів як осиковий лист, зуб на зуб не попадав, сльози лились. Я вмовляв їх пощадити мене, божився, що я зовсім не винний, благав їх залишити мене в живих.

- Зізнаєшся?
- Я нічого не знаю, – ридуючи говорив я.
- Стріляйте!

Клацнули гвинтівки і шість дул глянули на мене льодяним жахом смерті. Я впав на коліна, простягнувши руки: “Стійте! Зачекайте! Скажу! Все розповім!”» [2].

Висновки. Червоний терор на Волині – один із найтрагічніших періодів історії нашого краю. За числом жертв він перевищував будь-які суспільні катаклізми попередніх часів. Тому особливо важливим є збереження в пам'яті тих, хто віддав своє життя за незалежну Україну.

Включення Волинської області до складу УРСР, без сумніву, було подією великої історичної ваги, оскільки вперше за багато століть українці з'єдналися у межах однієї державної структури. Проте через свою обмежену тривалість це насильне об'єднання не спричинило надто глибоких змін ні в краї, ні в радянській Україні. І все ж воно мало певний вплив: перше знайомство з радянською системою виявилось для волинян переважно негативним досвідом, у результаті якого багато з них дійшли висновку, що більшовицької влади слід уникати.

Список використаних джерел та літератури

1. Архів управління СБУ у Волинській області (далі – АУСБУ у Волинській обл.), ф. п., спр. 6216, арк. 17.
2. АУСБУ у Волинській обл., ф. п., спр. 2479, арк. 6–8.
3. АУСБУ у Волинській обл., ф. п., спр. 5576, арк. 338–340.
4. АУСБУ у Волинській обл., ф. п., спр. 6016, арк. 13–17.
5. АУСБУ у Волинській обл., ф. п., спр. 6216, арк. 55–59.
6. Афанасьєв Ю. Другая война и память / Ю. Афанасьєв // Другая война 1939–1945. – С. 21.
7. Боротьба за державність України (1917–1993 рр.). – Львів, 1994. – С. 95.
8. Вільна праця. – 1939. – 10 жовт.
9. Ганебний злочин проти України // Укр. слово (Париж). – 1939. – 24 верес.
10. Гарбарчук Р. За два місяці до війни / Р. Гарбарчук, В. Романчик // Волинь (Луцьк). – 1995. – 22 серп.
11. Історія Волині з найдавніших часів до наших днів. – Львів, 1988. – С. 111.
12. Литвин М. Р. 1939: Західні землі України / М. Р. Литвин, О. І. Луцький, К. Є. Науменко. – Львів, 1999. – С. 36.
13. Промова Гітлера в Рейхстазі // Вільна праця (Луцьк). – 1939. – 10 жовт.
14. Семиряга М. 23 августа 1939 года // Лит. газ. – 1988. – 5 октяб.
15. Текст речи Сталина на заседании Политбюро ЦК ВКП(б) 19 августа 1939 г. // Другая война 1939–1945. – М., 1996. – С. 73–75.
16. Тризуб (Париж). – 1939. – 10 груд.
17. Фляйшхауер Й. Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии, 1938–1939 / Й. Фляйшхауер. – М., 1996. – С. 330.
18. Червона Україна. – 1939. – 17 верес.
19. Szcześniak A. Katyń. Tło historyczne, fakty, dokumenty / A. Szcześniak. – Warszawa, 1989. – S. 37 ; Bitwy września, 1939. – S. 99.

Ігор Пхиденко

Похід Червоної армії в Західну Україну у вересні 1939 року

У статті показано перебіг подій радянсько-польської (вересневої) війни 1939 р. на території Західної України. Розкрито бойові дії Червоної армії, хід військових операцій, аналізується рівень її боєздатності, організаційне забезпечення, досліджуються сили воюючих сторін та військові втрати і з польського, і з радянського боку.

Ключові слова: Друга світова війна, Західна Україна, радянсько-німецький договір про ненапад, радянсько-польська (Вереснева) війна 1939 р., Червона армія, вермахт, польська армія, Український фронт, стрілецький корпус, стрілецька дивізія, танкова бригада.

Пхиденко Игорь. Поход Красной армии на западную Украину в сентябре 1939 года. В статье раскрыты события советско-польской (сентябрьской) войны 1939 года в западной Украине. Показаны военные действия Красной армии, прохождение военных операций, анализируется уровень ее боеспособности, силы и боепотери с польской и советской сторон.

Ключевые слова: Вторая мировая война, западная Украина, советско-германский договор о ненападении, советско-польская армия, Украинский фронт, стрелковый корпус, стрелковая дивизия, танковая бригада.

Pkhidenko Igor. Red Army Raid to the Western Ukraine in September of 1939. The article presents the course of events during Soviet-Polish (September) war in 1939 on the territory of Western Ukraine. It tells about Red Army battles, the course of military comperigns. The author analyzes the level of army's capacity, equipment, leadership and the losts of the armies, bots Polish and Soviet.

Key words: World war II, Western Ukraine, Soviet-German treaty, Soviet-Polish (September), war of 1939, Red Army, Vermakht, the Polish army, Ukrainian front, shooting regiment, tank brigade.